

**Києво-руська спадщина в українській
історіографії ХVІІІ ст.**

Чи мали російські мандрівники в Україні підстави для того, щоб не вважати києво-руське минуле частиною спадщини “ма-лоросійської” історії? Чи намагалися вони силоміць “експро-пріювати” цей період на свою користь, чи просто констатували факт, навколо якого на початку ХІХ ст. існував консенсус? Відсутність “протестацій” з українського боку, здається, має свідчити на користь думки, що самі українці ще не бачили нічого загрозового в тому, щоб найраніше минуле їхньої території входило частиною до історії великоруської. Більше того, українські історичні синтези по-чатку ХІХ ст. розвивають аналогічний російському погляд на речі.

Протягом XVIII ст. малоросійська історія була сконфігурована таким чином, що в ній не знаходилося легітимного місця для “Київській Русі”. Українська історія в цей час мислиться як історія “козацька”, а отже, наскільки б давнім не було коріння “козацького народу”, така історія не може мати нічого спільного з “князівською” історією Русі. Дві схеми історії — великоруська та малоросійська — цілком вільно “розминалися”, не конфліктуючи між собою.

До початку XIX ст. українська історична думка продемонструвала два кардинально відмінних способи ставлення до “Київської Русі”. Перший явлений історіографією XVII ст., другий — писаннями наступного століття.

Виникнення специфічно українського погляду на минуле, як правило, пов’язують із інтелектуальним рухом, який з’явився серед православних Речі Посполитої на початку XVII ст. Загрожені Брестською унією 1596 р., ліквідацією ієрархії, втратою статусу, а в перспективі — цілковитою втратою своєї релігійної ідентичності, православні полемісти того часу намагаються визначити межі своєї спільноти в категоріях історичних. У той час, як інші маркери ідентичності виявляються невиразними або амбівалентними, історія, спільність походження й долі, стає найефективнішим засобом консолідації. “Православний руський народ” є не просто сучасною конфесійною групою, його окремішність від інших спільнот Речі Посполитої, його своєрідність і унікальність визначені довгою історією, початки якої лежать у виборі св. Володимиром східного християнства ще в X ст. Часи Київської держави, отже, стають тією найранішою історичною епохою, від якої православні ведуть свою безперервну біографію.

Такий погляд присутній уже в “Палінодії” Захарії Копистенського (1621 р.). Нового поштовху розшуки києво-руського минулого одержали з відкриттям у 1620-х роках давньоруських літописів, зокрема Хлебніковського, який вперше спорядив православних документальним підтвердженням слушності їхніх апеляцій до києво-руського минулого. Справжній, давній літопис “Нестора” дозволяв не просто оголошувати “своїми” запозичені у “іноземних” авторів (переважно польських хронік XVI ст. — Кромера, Бельського, Стрийковського) факти києво-руської історії, але підтвердити це право власності документом — власною літописною традицією.

1626 р. архімандритом Печерського монастиря став Петро Могила. 1633 року його було обрано митрополитом Київським, що зробило його де факто головою православних Речі Посполитої. З могилянською епохою справедливо пов’язують найбільшу інтенсивність пошуків києво-руської спадщини. Православні русини заново — після кількох століть цілковитої байдужості й апатії — від-

кривають для себе власне минуле в славних часах київських князів. Могила спонсорує найбільші “історичні” проекти ХVІІ ст. Виготовляються копії “старого літопису Нестора”, на його підставі створюється нова, більш відповідна часові версія у вигляді так званого Густинського літопису (середина 1630-х рр.). Цей літопис, у якому більша частина відведена під події домонгольської історії Русі, вперше безперервною ниткою викладу з’єднав епоху Київської Русі з сучасністю (остання дата — 1597 р.).

Утім, для розповсюдження і закріплення ідеї київської епохи як частини історичного досвіду православних русинів Речі Посполитої більшу вагу мали два видання печерської друкарні. 1635 р. Сильвестр Косов видає польськомовний “Патерикон” — переробку Печерського патерика, споряджену численними історичними довідками з давньоруських часів. 1638 р. Афанасій Кальнофойський на продовження цього начинання публікує “Тератургіму” — працю, яка переважно описувала чуда давніх і недавніх печерських святих, але одночасно “топографізувала” давню історію на сучасній карті Києва. Кальнофойський не тільки подавав відомості про святині древнього міста, в його книзі читач міг знайти кілька планів сучасного Києва із зображенням цих пам’яток. Кумулятивним наслідком таких зусиль ставало “оживлення” києво-руської історії, її актуалізація. Із низки призабутих відомостей Київська Русь ставала частиною дійсного досвіду сучасників, її рештки ставали “видимими” в спорудах чи руїнах сучасного міста. Той, хто читав “Патерикон” чи “Тератургіму”, починав відчувати не тільки містичну з’єднаність з подвигами давніх київських подвижників, але починав розпізнавати місця, де ці подвиги відбувалися.

У тому ж напрямку було спрямовано й “археологічну” частину програми Могили. Перед 1635 р. він здійснив “розкопки” на місці колись знаменитої Десятинної церкви. Сама можливість розпізнання в декількох зруйнованих стінах (до яких нині ліпилася непоказна церква св. Миколи) величного храму, що символізував хрещення Русі, стала можливою, завдяки читанню віднайдених літописів. Звідти ж стало відомо про поховання тут хрестителя — св. Володимира. Під час розкопок було знайдено саркофаг, в якому, як гадали, містилися моці св. Володимира. Частину їх було перенесено до Успенської церкви в Печерському монастирі, частину відіслано — як вважали — нащадку хрестителя, православному володарю Московського царства.

Могила не був літератором. Ту програму “топографізації” Київської Русі, яку Кальнофойський виконував пером, митрополит здійснював відбудовою чи реставрацією давньоруських пам’яток. Він відновив (як міг і як зумів) Десятинну церкву (але, здається, так і не завершив), провів реставрацію Софійського собору, церкви Спаса на Берестовім, Трьохсвятительської церкви⁷². Наслідком мо-

гилянської епохи був свого роду “києво-руський ренесанс”: православні здобули власну історію, прив’язану до реального ландшафту міста та його топографічних домінант.

Історичні пошуки першої половини XVII ст. часто інтерпретують як свідомі спроби конструювання модерної національної ідентичності, здійснювані у відповідь на ті виклики, які ставив час. До такої інтерпретації підштовхує досвід творення модерних націй у XIX ст., в якому історія грала одну з ключових ролей. Якщо “могилиняська епоха” привела до аналогічного розвитку, то виразніше відчуття національної ідентичності стало одним із бічних наслідків програми, яка переслідувала зовсім інші цілі. Могили й людям навколо митрополита йшлося передусім про ідентичність конфесійну, не етнічну чи національну. Він жив у епоху інтенсивної “конфесіоналізації”. Контрреформація, досвідом якої багато в чому скористався митрополит, “дисциплінувала” віруючих, виховуючи в них виразне відчуття своєї належності до точно окресленої громади. Встановлення кордонів громади, педалювання бар’єрів між нею і оточенням досягалося різноманітними заходами. Не останню роль серед них відігравали інституціоналізація місцевих і загальних свят, культів святих, поклоніння реліквіям тощо. Історія — якщо в ній виникала потреба — мала підпорядковане значення. Те, що ми сьогодні сприймаємо як історичні пошуки національного коріння, насправді було осягненням благочестивих початків власної віри й дисциплінацією вірних.

Усі давньоруські споруди, відновленням яких опікувався Петро Могила, вважалися побудованими в часи св. Володимира. Він не помилився тільки в одному — найменш імпозантному — випадку з Десятинною церквою. В інших ідентифікаціях, наприклад, збудованої в кінці XII ст. Трьохсвятительської (Василівської) церкви, митрополит міг керуватися вказівкою літопису, що Володимир поставив якусь церкву св. Василя на колишньому язичницькому капищі одразу ж після хрещення. У випадку церкви Спаса на Берестовому (XII ст.) київських “археологів” XVII ст. підвів Стрийковський, який стверджував, що першою зведеною Володимиром церквою була Святих апостолів церква на Берестовому. У випадку з Софійським собором, здається, приурочення споруди до княжіння Володимира (напис, зроблений у часи могилянської реставрації, датував споруду 1011 р.) було власним винаходом книжників могилянського кола.

З усієї “Київської Русі”, отже, митрополита й людей навколо нього по-справжньому цікавив лише її невеличкий сегмент — часи й обставини хрещення. Саме їх хотіли оживити спорудами й про них хотіли нагадати вірним київські інтелектуали середини XVII ст.

Які б не були початкові наміри, наслідком могилянського відродження історії стало тверде переконання православних еліт Речі

Посполитої в тому, що вони є нащадками “славено-роського народу”, який хрестився за вибором св. Володимира, з київськими князями борюся проти “поганих” половців, який, нарешті, упав жертвою Батия. Києво-руська історія стала “нормальною” і, можливо, найпривабливішою сторінкою “рутенської” історії.

Після 1654 р. православні зіткнулися з іншим викликом. Україна стала частиною православного Московського царства. Її елітам доводилося визначати власне місце в цілковито новій конфігурації, а головне — спробувати легімітизувати своє становище як безсумнівно православного й “руського” народу. Такий статус, як скоро з’ясувалося, не гарантувався їм автоматично. Українців у Москві продовжували вважати “литвинами”, “черкасами”, в чистоті їхнього православ’я багато хто продовжував мати сумніви. Те, на ствердження чого пішло попередніх півстоліття, православна ідентичність і “руське” походження, виявилось під запитанням в очах тих, від кого цього найменше чекали: одновірних московитів.

Більшість зусиль цього часу, отже, виявилася спрямованою на подолання образу “чужого”, на ствердження концепції двох частин Русі — Великої й Малої, колись єдиних, згодом розділених неприхильною історією, а тепер знову об’єднаних разом в єдиному православному царстві. Чи не єдиною спробою історичного синтезу цього часу — і саме в руслі окресленої концепції — виявляється “Синопис”, вперше надрукований лаврською друкарнею 1674 р. Які б не були безпосередні мотиви до його написання, історична концепція “Синописа” нормалізувала нове становище “Малої Русі” як частини ширшого православного світу. Місцезнаходження України в складі Російської держави, згідно з “Синописом”, виявлялося обумовленим самою історією: києво-руське минуле малоросіян робило їх російське підданство поверненням до природного русла історії.

“Синопис” був останньою спробою писання української історії з конфесійної точки зору й останнім твором, що вийшов з кола православного кліру. Попереду була епоха так званого “козацького літописання”, автори якого вже не мали соціального й інтелектуального зв’язку з могилянською епохою.

Нових авторів турбували вже зовсім інші проблеми. Релігійна ідентичність і збереження православної спільноти не становили для “полкових канцеляристів” (як вдало називав їх Грушевський) суттєвої проблеми. По-перше, тому, що вони не відчували себе загроженими з цього боку, по-друге, тому, що, вироблені для зовсім іншого “адресату” — Речі Посполитої, в ситуації Російської держави вони втрачали роль ідентифікаційних маркерів. Православна віра й руська історія нічим не вирізняли козацькі еліти Малоросії й не санкціонували їхнього особливого становища. Навпаки, з цієї точки зо-

ру вони швидше становили загрозу. Крім цих ідеологічних міркувань, була й фактична правда в переорієнтації погляду. На відміну від клерикальних авторів, за якими стояла довга інституціональна пам'ять церкви, військова бюрократія Гетьманщини була новим класом і цілком усвідомлювала своє недавнє походження. Власну соціальну "генеалогію" "полкові канцеляристи" вели від козацьких війн XVII ст. і не відчували інтимного зв'язку із "давніми часами". Особливе становище козацьких еліт у Малоросії і спеціальний їй статус в Російській державі жодним чином не могли бути легітимізовані апеляціями до часів св. Володимира чи Ярослава. Їхнім джерелом служила особлива історія — історія козаків, з якою отождняють українське минуле козацькі літописи.

Спроби в якийсь спосіб асимілювати феномен козацтва в історичному наративі здійснювалися ще у XVII ст. Вони, однак, не призвели до якихось певних результатів⁷³. Козацьке літописання відмовилося від самої необхідності такого пов'язання. Найбільші наративи XVIII ст. — літописи Величка та Грабянки — фактично цілковито порвали із тим типом розуміння вітчизняної історії, який розвивало попереднє століття. Києво-руське минуле стає неактуальним для козацького літописання і не включається до схеми історії козацтва.

Літопис Величка зберігся в єдиному списку. Він не був розповсюдженим читанням і сумнівно, щоб міг справити вплив на масову історичну свідомість. За винятком батька й сина Полетик про нього мало хто й знав. Натомість літопис Грабянки користувався надзвичайною популярністю: відомо близько 50 списків, переважно 1750—1760-х рр., але їх продовжували копіювати впродовж усього XVIII ст. Грабянка, як відомо, був одним із авторів так званого "хозарського міфу" походження козаків. Козаки, вони ж, за Грабянкою, "народ Малороссийской страни", є нащадками одного із скіфських племен, яке в давнину відоме було як алани, або ж як хозари⁷⁴. Першопочатки "малоросійського народу" у Грабянки надзвичайно давні, навіть давніші за Київську Русь, але лежать переважно у степовій історії. Знання Грабянки (як і будь-кого у XVIII ст.) про хозарів були більш ніж туманні, та інтуїтивно він визначив, що коло народів, серед яких варто шукати найдавнішої історії "хозарського козацького народу", це світ євразійських кочівників: гунів, аварів, печенігів, половців, татар. Історія "хозарів-малоросіян" та історія Київської Русі у Грабянки перетинаються лише один раз: хозари володіли Києвом "и иними нікіими странами", побирали із слов'ян данину; варязькі князі (Аскольд і Дір, Олег та Ігор) відбирали у них законні землі навколо Києва, а Святослав Ігорович переміг їх та взяв "стольний град" Білу Вежу. Цим контакти малоросіян із Руссю й обмежилися. Увесь епізод займає менше однієї сторінки у виданні 1854 р.

У нас є щаслива можливість дізнатися, як читали літопис Грабянки і яку науку з нього видобували освічені українці ХVІІІ ст. У 1725 р. Яків Маркович записав у своєму щоденнику під 1 червня кілька подій: приїзд “панів Гамалій”, відвідини “в таборі” Миклашевських, а також візит “до прилучан пп. Федора, Горленка и прочих, где книжку писанную літописную о козаках взялисмо для прочитання”. Книжкою цією виявився саме літопис Грабянки. Після ще кількох розваг дня (кулачного бою між своїми та гамаліївськими козаками) Маркович вирішив заглянути в літопис. Ось на що він звернув увагу і ось з яким образом найранішої української історії залишився: “Книжку тую, позиченную, літопись, читаючи начиталисмо: 1-to, что козаки от річки прозиваеомой Козара назвались, первой, козарами, а потом, за временем, прозвани козаками. 2-do, князи их козарстїи обладали кїевскою и другими странами, а взимали дань от двора, по білковой шкурї, а от плуга по шелягу. 3-tio, Гедим, вел. князь литовскїй, подбил под свою область Кїев и другїе стороны и намісником там своим оставил князя Голшанского. 4-to, 1471 року, Казїмир четвертїй, король полскїй, княженіе кїевское на воеводство перемїнил” і т.д.⁷⁵

Між “по-друге” і “по-третє”, між часами, коли хозари побирали данину на слов’янах і “литовським завоюванням”, саме там, де ми очікували б знайти бодай згадку про Київську Русь, Маркович не відзначив нічого суттєвого для українського минулого. Та важко його в тому й винуватити: в літописі дійсно немає жодних відомостей з києво-руської історії.

Літопис Грабянки можна без перебільшення вважати найвпливовішим історичним синтезом України ХVІІІ ст. Його активне історіографічне життя продовжила публікація тексту Ф. Туманським 1793 р. у журналі “Российский магазин”. Утім, менш відомі спроби української історії ХVІІІ ст., численні рукописні “короткі літописи” чи навіть опубліковані друком тексти, також не включають події київського минулого у свій виклад. Українська історіографія ХVІІІ ст. твердо тримається “козацького міфу”⁷⁶.

ХІХ ст. успадкувало “козацький” міф. Від 1820-х рр. сприйняття української історії формувалося двома великими синтезами — анонімною “Историей русов” та “Историей Малой России” Д. Бантиша-Каменського. Обидві з’являються в активному обігові приблизно в один час — на початку 1820-х рр.: Бантиш-Каменський публікує перше видання 1822 р., перше документальне свідчення про “Историю русов” датується 1825 р. (хоча можна припускати ранішу дату створення⁷⁷). Два твори, як гадають, являють собою ідеологічні полюси: історія аноніма — автономістська й романтична, історія Бантиша-Каменського — офіційна й “академічна”. Нас, утім, крім хронологічного збігу, цікавить ще одна риса двох пам’я-

ток — при тому, що обидві мають «русь» в заголовку, обидві практично повністю ігнорують давньоруські часи.

Літературна доля “Истории русов” — від її сенсаційної появи до 1840-х рр. — була напрочуд вдалою. Псевдоєпіграф (приписаний Георгію Кониському, архієпископу могильовському) і, швидше за все, свідомо містифікація, текст упав на сприйнятливий ґрунт. Два покоління російських та українських романтиків у ньому черпали й відомості про минуле України, й загальний смисл української історії. Під її впливом у різний час перебували М. Максимович, М. Гоголь, М. Маркевич, М. Костомаров, П. Куліш, Т. Шевченко, К. Рилєєв, О. Пушкін, І. Срезневський, М. Погодін та інші⁷⁸. Коли б не написали “Историю русов” і хто б не був її автором, твір виявився надивовиж співзвучний із тим розумінням історичної правди, який культивував романтизм. “Исторія русів” є політичним памфлетом, який подає себе як історичну хроніку, вона наповнена апокрифічними документами та промовами, описує події, які не сталися. Довгий час текст вважали достовірним джерелом, розчарувавшись в ньому лише із настанням 1850-х рр. Нова епоха якось раптом і швидко побачила в “Исторії русів” всі ті “недоліки”, яких так довго не помічали в ній покоління 1820—1840-х рр. Спостережливі скептики ще тоді вказали на низку сумнівних відомостей і тверджень твору, що ніскільки не завадило загальній зачарованості в тексті. Романтизм шукав в історії не документальної точності дріб’язкових фактів (того, що поет називав “тьмой мелких истин”), а високої поетичної правди. Коли ж “правда” розходилася із фактами, тим гірше для фактів: “нас возвышающий обман” був важливішим. Романтизм цілком свідомо “обманювався” “Исторією русів” та її образом високого, героїчного й звитяжного минулого козацької України.

Читач “Исторії русів” виносив з неї враження про українську історію ледве чи не тотожне до уроку Я. Марковича з читання літопису Грабянки. Перегорнувши рукопис до кінця, такий читач навряд чи пам’ятав, що десь на самому його початку йшлося про часи київських князів. Якщо розподіл об’єму, відведеного під ту чи іншу тему, має свідчити про її пріоритетність для автора, треба сказати, що Київська Русь займала далекі маргінеси на карті його історичної свідомості. З усіх князів автор “Исторії русів” знає (чи вважає за доцільне згадати) лише св. Володимира, Ярослава Мудрого та Володимира Мономаха. З усіх подій київської історії він (автор) наводить лише хрещення Русі (Володимир), влаштування в Києві “училища” та “бібліотеки” (Ярослав), а також одержання від імператора “царського” титулу й корони (Мономах). Три князі й три події супроводжуються трійкою дат: 988 р. (хрещення), 1161 р. (розпад на княжіння) та 1238 р. — нашестя “Мунгальських Татар”.

Увесь цей виклад займає ледве чи одну (!) сторінку із 257 у виданні 1846 р.⁷⁹ Після цього автор “Історії русів” одразу ж переходить до Гедиміна й литовського завоювання.

Дмитро Бантиш-Каменський був одним із наших “мандрівників”, мова про яких ішла в попередньому розділі. Родинно пов’язаний із Малоросією, молодший Бантиш вперше побачив її 1808 року дорогою до Сербії. Свої враження від подорожі (між ними й нотатки про Малоросію) молода особа видала 1810 р. під назвою “Путешествие в Молдавию, Валахию и Сербию”. 1816 р. Бантиша-Каменського було призначено до канцелярії малоросійського генерал-губернатора князя М. Репніна. Друга зустріч із країною, де народився його батько, а також і сприяння генерал-губернатора спонукали Бантиша-Каменського до написання систематичної історії краю. Наслідком тривалої роботи стало видання 1822 р. чотиритомної “Истории Малой России”. Книжку добре сприйняли в найрізноманітніших колах⁸⁰. На відміну від “Історії русів”, праця Бантиша-Каменського була написана у “вчений спосіб”, тобто її автор намагався створити виклад історії, базований на документах і джерелах. “История Малой России” виявилася цілком успішною: 1830 р. вийшло друге видання, а 1838 — третє (ще одне видання з’явилося в 1903 р.). Успіх було забезпечено як тим фактом, що то була перша спроба подібного роду, так і досить пристойною підготовкою до історичних занять її автора.

Якщо до “Истории Малой России” застосувати той же критерій, що й вище до “Історії русів”, тобто обсяг тексту як показник важливості теми чи епохи, виявиться, що обидва тексти збігаються в оцінці місця Київської Русі в історії України. В обох “історіях” три з половиною століття київської історії до нашестя монголів далеко поступаються часам “литовського” панування і цілковито губляться на фоні докладного, неспішного й любовного викладу історії козацтва. У виданні 1903 р., що повторює останнє прижиттєве, Бантиш-Каменський відвів лише 7 сторінок із 492, тобто менше 2 відсотків обсягу⁸¹. Порівняно з половиною відсотка в “Історії русів” це було майже чотирикратне збільшення, але все ж таки величина мікроскопічна. Математик міг би сказати, що при обчисленнях такою величиною можна знехтувати.